

Hervormde en gereformeerde predikanten te Leiden van de Reformatie tot de plaatselijke vereniging op 28 oktober 2006

NA TIEN JAAR...

Op 28 oktober 2006 vond in Leiden de vereniging plaats van de Nederlands Hervormde Gemeente Leiden en de Gereformeerde Kerk Leiden. Werd dit toen luister bijgezet met de publicatie van het boekje *Hervormde en gereformeerde predikanten te Leiden van de reformatie tot de plaatselijke vereniging* door Sytske G. Visscher en Wim Bleijie, de herdenking na tien jaar hoorde ook op een soortgelijke memorabele wijze gevierd te worden. Dat zou gekund hebben door een (aangevulde) herdruk van het boekje, maar het is tegenwoordig niet meer zo vanzelfsprekend om een boekje te laten drukken. Een meer eigentijdse wijze van publiceren is de plaatsing op een website: de kosten zijn verwaarloosbaar en het bereik kan wereldwijd veel groter zijn. Een groot voordeel is ook dat aanvullingen (en verbeteringen) vrijwel direct aangebracht kunnen worden.

Het opstellen van lijsten van predikanten die een gemeente gediend hebben, is al heel oud. Van sommige plaatsen verschenen al in de zeventiende eeuw gedrukte lijsten met vaak redelijk complete levensbeschrijvingen. Deze lijsten beïnvloedden (of werden beïnvloed door) het populair worden van het in de kerken aan een wand hangen van een geschilderde of gecalligrafeerde lijst op een houten bord. Een min of meer landelijke lijst zag werd in 1702 opgesteld door Martinus Soermans, het *Kerkelijk Register*, dat de predikanten van de Reformatie tot dan toe behandelde. Deze lijst werd tot 1801 aangevuld door Johannes Henricus Brans. Vanzelfsprekend hebben latere auteurs als Van Alphen en Regt (en nog héél veel meer) zwaar op dat werk geleund, en is nog steeds de basis van het hier gepresenteerde werk.

Het is ondoenlijk om alle gegevens uit eerste lijsten te verifiëren, maar heel vaak bleek een en ander toch wel correct te zijn. Soms blijkt die overlevering beter dan een als betrouwbaar ingeschatte archiefbron als de *Liste Civique* van Leiden uit 1811, die bij verificatie vol fouten in de geboortedata blijkt te zitten. Van de lopende tekst, met name over de carrière van predikanten, is het ouderwetse taalgebruik aan de meer moderne smaak aangepast - al zal een fijnproever hier en daar toch nog wel wat archaïsch taalgebruik kunnen signaleren.

Nader onderzoek

Na het verschijnen van het boekje in 2006 kwam dit ook in handen van Piet de Baar, toen al vele jaren verbonden aan het Gemeentearchief Leiden. Het doorlezen leidde tot veel aantekeningen in de marge, van verbetering van eenvoudige drukfoutjes tot aanvullingen op velerlei gebied. De waarde van het boekje, en dus telkens de raadpleging ervan, leidde bij hem tot het idee dat een gecorrigeerde en aangevulde uitgave interessant zou zijn. Met als beoogde einddatum 28 oktober 2016 legde hij contact met de twee eerdere auteurs, die ook voor dit idee te vinden waren. Op basis van de digitale tekst van 2006 werd begonnen met het aanvullen van kennelijk ontbrekende gegevens. Bij de alleroudste generaties predikanten, tot ongeveer 1620, ontbraken veel gegevens. Door het ontbreken van de benodigde bronnen uit dit periode, zoals veel doop-, trouw- en begraafboeken, is veel informatie ook

niet meer te achterhalen. Maar wat diepergaand archiefonderzoek, waar in 2006 geen gelegenheid voor was, bracht veel nieuws op vooral genealogisch gebied aan het licht. Via databases en publicaties op het internet kon veel aanvullende informatie worden gevonden, maar uiteindelijk moesten toch nog enkele bezoeken aan archiefdiensten buiten Leiden afgelegd worden voor puntjes op de i. Dat er toch nog hier en daar gegevens ontbreken of onzeker zijn, zal de lezer dan ook wel kunnen billijken. Voor alle aanvullingen of verbeteringen zullen wij zeer dankbaar zijn.

Zelfde schema

Het schema zoals dat in 2006 gekozen is, werd gehandhaafd, met slechts een paar kleine afwijkingen. Dat betekent bijvoorbeeld dat vrijwel nergens vermeld wordt waar de betreffende predikant gestudeerd heeft, wordt alleen van Leiden de datum van bevestiging (de intrede) vermeld. Als de geboorte-, huwelijks- of overlijdensdatum bekend is, wordt geen melding meer gemaakt van de doopdatum en -kerk (met name in Leiden of Amsterdam betreft) gegeven (met uitzonderingen, en niet verder dan 1811) en ondertrouwdatum (behalve bij Amsterdam) of begraafdatum of -week (in Leiden tot ca. 1700).

Ook andere gegevens dan de kerkelijke carrière werden niet toegevoegd, al is van sommige predikanten bij het onderzoek heel veel extra informatie gevonden, niet zozeer over kerkelijke aangelegenheden, maar over hun gezinssamenstelling, hun vermogen, woonhuizen enz. Hoewel het verleidelijk was ook informatie te zoeken over de kerkelijke 'richting' van de predikanten, was duidelijk dat dit een onmogelijke zaak zou zijn. Hoe bepaal je of iemand orthodox of libertijn, rechtzinnig of vrijzinnig, precies of rekkelijk was, Arminiaan of Gomarist, Voetiaan of Coccejaan, aanhanger van het piëtisme, het Réveil, het Gekrookte Riet of een van de talloze andere stromingen en richtingen? Met betrekking tot de predikanten die veel gepubliceerd hebben, is deze informatie veelal beschikbaar op het internet (Wikipedia) of in werken als bijvoorbeeld *Encyclopedie Nadere Reformatie* te vinden.

Datzelfde geldt voor portretten van de predikanten. In het boekje van 2006 werden 26 zwart-wit portretten van gereformeerde predikanten afgedrukt, omdat die beschikbaar waren. Er was toen geen tijd om van alle gereformeerde, en ook hervormde, predikanten te gaan speuren naar portretten. Thans is besloten om de in 2006 afgedrukte portretten opnieuw op te nemen, maar geen verdere moeite meer te doen voor de helaas niet aan bod gekomen predikanten. Ook dergelijk materiaal kan via het Internet vaak eenvoudig gevonden worden.

Verschillen

De verschillen tussen het boekje uit 2006 en het hier gepresenteerde zijn miniem. Zo is nu overal de informatie verwijderd over welke predikantsplaats een predikant bekleedde. Was het vroeger kennelijk belangrijk te weten dat een nieuwe predikant de elfde predikantsplaats vervulde, thans is dat toch wel non-informatie. Als grote stad had Leiden natuurlijk heel wat predikanten tegelijkertijd. Het begon met drie of vier, maar al in 1606 kwam er een zesde predikantsplaats, in 1630 een zevende, in 1637 een achtste, in 1650 een negende en al in 1651 een tiende, terwijl in 1668 het maximum met een elfde plaats werd bereikt. Maar toen stond Leiden dan ook op zijn hoogste inwonersaantal (tot dit in de twintigste eeuw weer overtroffen zou worden). De epidemie van 1669-1670 met zo'n tienduizend doden en daarna de economische teruggang vanaf het Rampjaar 1672 zorgde voor een terugloop van het aantal inwoners en daarmee predikanten. De teruggang van het aantal hervormden werd in de negentiende eeuw nog versterkt door de uittreding van orthodoxe groeperingen (Afscheiding, Ledeboerianen, Kerken onder het Kruis, Doleantie) en in de twintigste eeuw door de ontkerkelijking.

Maar door de groei van het aantal inwoners van Leiden steeg het aantal predikplaatsen toch nog tot dertien als maximum na de Tweede Wereldoorlog.

Een ander verschil is dat nu toegevoegd zijn de vier Hoogduits gereformeerde predikanten (eigenlijk maar drie, want David van der Walle was van 1736 tot 1753 Nederduits gereformeerde predikant en dus toch al opgenomen), en in een apart bestand de Engels gereformeerde predikanten.

Van 1644 tot 1736 kende Leiden een Hoogduitse kerk, een omgebouwde mouterij, waarin in het (Hoog)Duits werd gepreekt. Het gebouw aan de Lammermarkt staat thans bekend als Bethlehemskerk. In 1644 drongen de uit Duitse landen gevluchte Calvinisten in 1644 aan op de stichting van een eigen gemeente. Als predikant zagen ze graag professor Friedrich Spanheim (Spanhemius) benoemd. Omdat ook de Waals gereformeerden en Engels gereformeerden al een eigen gemeente met predikant, kerkenraad en diaconie hadden, aarzelden zowel het stadsbestuur als de Nederduits gereformeerde kerkenraad. Zij zaten niet zo te wachten op nog weer een afsplitsing van de Nederduitse gemeente. Het werd dan ook uiteindelijk geweigerd, net zoals dat in veel andere steden gebeurde. De Hoogduitse predikant zou lid worden van de Nederduitse kerkenraad en een wijk toegewezen krijgen waar hij wijkpredikant werd (alle Hoogduitse predikanten spraken ook Nederlands) en de Duitssprekende lidmaten zouden zich bij armoede tot de Nederduitse Diaconie (het Huiszittenhuis aan de Oude Rijn, tegenwoordig het Diaconaal Centrum De Bakkerij) moeten wenden. En professor Spanhemius bleek te weinig tijd te hebben voor het ook nog leiden van een gemeente, al nam hij in het begin wel alle diensten waar (tot ds. Althusius zijn intree deed) en ook later zal hij deze bij afwezigheid of anderszins wel vervangen hebben. Toen in 1736 het aantal Duitssprekenden sterk gedaald was en de meesten van hen ook wel Nederlands verstonden, kon de kerk gemakkelijk gesloten worden. Door de vestiging van een Armenschool in het gebouw konden zelfs de kerkbanken nog hergebruikt worden. De lidmaten van Duitse origine vielen al onder hun (op dus één na) Nederduitse wijkpredikant en wijkouderling en waren in vrijwel niets te onderscheiden van de gewone Nederduits gereformeerde kerkganger.

Dit geldt ook voor de Engels gereformeerden: na bloei in de zeventiende eeuw volgde in de achttiende eeuw een gestage teruggang. Bij de formele opheffing in 1805 (eigenlijk al in 1796, maar er volgde een korte revival) gingen de weinige lidmaten over naar de Nederduits gereformeerde gemeente. Dit is ook een motief om de altijd schromelijk verwaarloosde Engels gereformeerde predikanten hier op te nemen, en niet de Waals gereformeerde (hervormde), omdat er nog steeds een aparte Église Wallonne in Leiden bestaat. Van deze gemeente verscheen - inclusief predikantenlijst - al een korte geschiedenis in het *Leids Jaarboekje* 1955 (nr 47; p. 108-130).

In de hier gepresenteerde lijst staan meer predikanten die in 2006 niet genoemd werden. Dat komt doordat de literatuur nog meer namen en gegevens biedt, bijvoorbeeld over de vroegste periode en over de periode 1618/19, toen door de Synode van Dordrecht veel predikanten uit Leiden weg waren en vervangen werden door net of vrijwel afgestudeerden van de universiteit. Vanaf 2 december 1618 worden genoemd de predikanten van Leiderdorp (vier keer), Noordwijk (drie keer), Warmond, Oegstgeest en Benthuisen (twee keer) en Sassenheim (een keer). Vaak echter waren er meerdere vervangers (tot wel acht toe) tegelijk en werd de plaats van herkomst niet eens vermeld. Zo moet ook de (aspirant) predikant van Zoeterwoude de nodige waarnemingen verzorgd hebben, want Jan van Lodensteyn wordt als zodanig genoemd en hij kreeg er zelfs 200 gulden voor. De (aspirant) predikant van Warmond, Ambrosius Theunemans, kreeg evenzo 150 gulden. Zij werden al in het boekje van 2006 opgenomen. De (aspirant) predikant van Benthuisen, Nicolaes Andriesz. Abeleven, kreeg eveneens 150 gulden, maar was niet opgenomen, hetgeen nu hersteld is. Hij stond overigens al wel in de lijst van predikanten van Fred van Lieburg, welke lijst vele malen met vrucht geraadpleegd werd:

F.A. van Lieburg, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816. Deel 1: predikanten* (Dordrecht 1996); bijlage bij zijn dissertatie *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816* (Zoetermeer 1996).

Een lastige factor bij het onderzoek was bijvoorbeeld dat er gelijknamige predikanten waren (vaak vader en zoon), zoals bij Jacobus Baselius, Ambrosius Theunemans, Lucas Trelcatius, Jacobus Trigland en Abraham Verwey (Bzn., dus niet jr. of Abrahamsz.; dat was een neef) of bij de families Hollebeke, Zoutmate en Strezo.

De meeste Leidse predikanten eindigden hun werkzame leven hier. Slechts zelden werd een predikant uit Leiden weggekocht naar - bijvoorbeeld - Amsterdam, waar men meer kon verdienen, of Den Haag, waar het Hof een bepaalde aantrekkingskracht had. En hoewel van de meesten van hen bekend is dat ze in Leiden zijn overleden, bleek het lastig de exacte datum van overlijden te achterhalen. Dat gold nog extra voor dezelfde informatie met betrekking tot hun echtgenoten. Tot de invoering van de burgerlijke stand rond 1811 is het in het algemeen lastig om informatie te vinden met betrekking tot data van overlijden en/of begrafenis. Het Leidse onderzoek wordt extra bemoeilijkt doordat in de begraafboeken veel namen verbasterd zijn. Tevens moeten we er genoeg mee nemen dat na 1668 in de Leidse begraafregisters slechts de week is aangegeven en niet de exacte begraafdatum. Vanaf 1724 zou van allen wel de exacte begraafdatum opgegeven kunnen worden (zonder uitzondering zijn ze in kerken begraven), maar dat voegt weinig informatie toe. De sterfdatum wordt nog het meest benaderd door de inschrijving van de overledene in de registers van de impost op het begraven. Waar er vijf klassen waren, vielen vrijwel alle predikanten en hun weduwen in de eerste klasse en dat gegeven is dan ook hier af en toe vermeld; het is doorgaans niet de dag van het overlijden of begraven, maar van het betalen van de belasting en het verkrijgen van een verlofbriefje tot begraven.

Beroepingen

De datum van intrede (intree) en bevestiging wordt bij Leiden consequent vermeld en bij andere plaatsen af en toe (zie de opmerking daarover hierboven), indien al bekend. In principe was het altijd een zondag of kerkelijke feestdag. Die datum was als het ware het eindpunt van het beroepingswerk. Daarover kan heel wat verteld worden, maar het is vaak een ingewikkelde zaak. De Leidse kerkenraadsacta bevatten veel informatie hoe de voortgang van het beroepingswerk. Om te beginnen moest de Grote Kerkeraad (tot 1795) toestemming aan het stadsbestuur vragen om een vacature te mogen vervullen. Het gebeurde nogal eens dat het stadsbestuur al een eigen kandidaat had en die vaak tegen alle afwijzing in wilde doordrukken. In ieder geval moest het stadsbestuur de vacature vrijgeven (de zgn. handopening, ook wel genoemd licentie tot het nomineren en eligeren), waarna de kerkenraad vaak eerst een twaalfstal, dan een zestal en uiteindelijk een drietal kandidaten selecteerde en die aan het stadsbestuur voordroeg. Dat gaf dan toestemming om één van de drie, gewoonlijk de eerstgenoemde, te beroepen. Dan volgde nog een soms ingewikkeld traject, waarbij de predikant wel wilde, maar zijn kerkenraad of stadsbestuur niet, of dat de classis allerlei bezwaren uitte. Deze losmaking verliep vaak niet echt op rolletjes. Daarna kwam in Leiden de approbatie door het stadsbestuur en ook de classis moest vaak nog instemmen. Pas daarna kon er eindelijk aan de intree gedacht worden, waarbij de naam van de predikant bekend gemaakt werd aan de kerkgangers, die eventuele bezwaren konden inbrengen. Tenslotte moesten op de - gewoonlijk op vrijdag gehouden vergadering van de kerkenraad - de collegae hun eventuele bezwaren openbaren. Als alles goed ging, werd de kandidaat in die vergadering binnengeroepen en sprak de praeses een zegen uit. Op de zondag daarna kon dan de intree plaatsvinden (of als er toevallig twee nieuwe predikanten tegelijk benoemd werden, de tweede de zondag dáárna).

Voor de meer dan gemiddeld geïnteresseerde lezer zijn op een website als www.dominees.nl van F. Verkade onder *Dominografie* vrijwel alle beroepen in vacatures vanaf 1650 (incidenteel) en 1714

(regulier) met de afloop te vinden. In het archief van de Nederland Hervormde Kerkenraad (0511B) bevindt zich (inv.nr. 159) een *Alphabetische lijst dergenen die alhier tot de Predikdienst beroepen werden, zoowel van dezulken wier beroeping vruchteloos geschiedde, als van hen die dezelve opvolgden en herwaards kwamen, of van hier vertrokken*. Deze lijst vormt als het ware een ontsluiting op dit aspect van de acta (tot ongeveer 1900). Ongetwijfeld is er in andere archieven, zoals bijvoorbeeld van de classis waar Leiden onder viel, nog veel meer over het beroepingswerk te vinden. Zelf al zijn deze soms in druk verschenen, zoals van de Classis Leiden (en Neder-Rijnland) 1585-1586 en 1596-1620, het zou een wel al te tijdrovend werk geworden zijn om die allemaal daarop na te lezen. En waar heel veel lijsten van predikanten ook de bijbelteksten geven van de preek tijdens de intree- of afscheidsdienst, worden deze hier weggelaten omdat dat toch niet echt essentiële informatie is. Als zo'n preek ook in druk verschenen is, valt die vaak wel met behulp van de biografische woordenboeken op te sporen, of op websites als www.beroepingswerk.com. Ook de naam van de predikant die de bevestiging verrichtte, is om dezelfde reden niet vermeld (daargelaten dat die ook niet altijd bekend is).

Gereformeerde denominaties

Bij de predikanten van de Gereformeerde Kerk is nu een aanduiding aangebracht waaruit men kan afleiden van welke achtergrond men was tot officieel op 12 december 1905 de ineensmelting van een aantal kerken van gereformeerde oorsprong tot de Gereformeerde Kerk Leiden plaatsvond. Ter toelichting hier een klein stukje geschiedenis, overigens diepgaander behandeld in werken als *De Afscheiding te Leiden* door Johannes de Lange (Rotterdam 1934), *De Afscheiding van 1834. Zevende deel: Classes Rotterdam en Leiden* (Dordrecht 1986, p. 392-415) door C. Smits, *Rondom een eeuw Oude Vestkerk – grepen uit het leven van 150 jaar Gereformeerde Kerk te Leiden* door H.J.Ph.G. Kaajan (Leiden 1989) en *Stenen stapelen. Honderd jaar Christelijke Gereformeerde Kerk van Leiden 1904-2004*, door A.D. van der Sluijs e.a. (Leiden 2004).

Door de Afscheiding ontstond in Leiden in 1836 een Gemeente van Afgescheidene Christenen, die kerkte in gebouwen aan de Oude Vest en Hooigracht (sinds 1859), later aangeduid als kerk A. Door een splitsing in 1848 ontstond een andere gereformeerde kerk, die kerkte aan de Herengracht, later aangeduid als kerk B. Een afsplitsing daar weer van, doorgaans Kruisgemeente genoemd, die kerkte in het pand Nieuwe Rijn 76 en rond 1870 van lieverlee in Ledeboeriaans vaarwater kwam, ging vanaf 1907 de naam Gereformeerde Gemeente in Nederland en Noord-Amerika voeren. Door de Doleantie ontstond in 1888 een nieuwe kerk aan de Oude Vest, later aangeduid als kerk C. De plaatselijke ineensmelting van de gereformeerde kerken kon de Kruisgemeente niet bekoren en deze bleef dan ook apart. Erger nog: ook van met name kerk B voelde een flink deel van de lidmaten niets daarvoor; zij traden uit en stichtten de Christelijke Gereformeerde Kerk in 1904. Deze kerkte aan het Steenschuur (toegankelijk door een poort naast Breestraat 161) en later in de Opstandingskerk aldaar. Ds. H. Janssen van die Kerk en zijn opvolgers worden hier uiteraard niet behandeld. Maar daarentegen wel die van de Kruisgemeente tot die in 1905 niet meeging. Daarom zijn de eerste predikanten Adrianus van den Oever en Pieter Los Gzn., die al in het boekje van 2006 opgenomen waren, nu nog vermeerderd met Kaspar Werner. Toen deze in 1893 naar Grand Rapids vertrok, werd hij opgevolgd door godsdienstonderwijzer (dus geen predikant) Pieter Marcus van Loon en in 1904 door predikant Gijsbertus van Reenen, die hier niet meer zijn opgenomen.

Privacy

Omwille van de privacy van betrokkenen is in deze uitgave geen informatie opgenomen over de partners van de predikanten, die na 1940 in Leidse dienst traden.

Dank

In 2006 namen we ook een overzicht op van de verschillende wijkkerken met de namen van de predikanten die na de Tweede Wereldoorlog aan die kerken verbonden waren. Van gemeentelid Jaap Melse ontvingen we al kort na verschijnen een gedetailleerde lijst aanvullingen op het Gereformeerde deel van dit overzicht. Uiteraard hebben wij zijn correcties in dank aanvaard en verwerkt in het nieuwe overzicht.

Leiden, november 2016

Sytske Visscher,
Wim Bleijie
Piet de Baar